

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ
СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ:
УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

ЛЕКСИКОН НЕПЕРЕКЛАДНОСТЕЙ

Том п'ятий

під керівництвом

БАРБАРИ КАССЕН та КОСТЯНТИНА СІГОВА

ДУХ І ЛІТЕРА

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

ЗМІСТ

Вступне слово.....	7
--------------------	---

I. ПРАВДА І ДОБРО

ПРАВДА.....	15
«ПРАВДА» І «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ XVI–XVIII СТОЛІТЬ	23
«VÉRITÉ», «ПРАВДА» Й «ІСТИНА» В УКРАЇНСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ ДЕКАРТОВИХ «ПАСІЙ ДУШІ»	37
ДОБРО / БЛАГО	55
«ЗЛО» У ТВОРАХ УКРАЇНСЬКИХ АВТОРІВ XVII–XVIII СТОЛІТЬ	70

II. МОВА І ФІЛОСОФІЯ

УКРАЇНСЬКА МОВА	
ТА НАЦІОНАЛЬНА ФІЛОСОФСЬКА ТРАДИЦІЯ	79
ВАВИЛОНСЬКЕ «ПОМІШАННЯ»: МОВИ ЯК ПЕРЕШКОДА КОМУНІКАЦІЇ ТА ПРОГРЕСУ?.....	86
НАЦІОНАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ФІЛОСОФУВАННЯ.....	101
«ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СЛОВНИК ФІЛОСОФІЙ» ТА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА МОВА	105
СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА	
В УКРАЇНСЬКІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ	110
СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА СПАДЩИНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	124
СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВА	
У ПРОСТОРІ ГУМАНІТАРНОЇ ДУМКИ	129

III. СВОБОДА І ВОЛЯ

ELEUTHERIA	139
«СВОБОДА» В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	139

ВОЛЯ	141
«Воля» як «СВОБОДА»	141
СВОБОДА, вольність, воля	143
СВОБОДА / воля	154

IV. ДОЛЯ І ГІДНІСТЬ

ДОЛЯ	159
Доля і гідність: вибір Ахілла і вибір Сократа	159
ГІДНІСТЬ, достойність	162
ЕВТАНАЗІЯ	167
ТАЛАНТ	171
«Талант» в українській мові	172
ТАЛАН / ТАЛАНТ	174

V. ДЕРЖАВА І ВЛАДА

STATE, GOVERNMENT	179
«Держава» в сучасній українській мові	179
МАСНТ, GEWALT	181
«Влада» в сучасній українській мові	181
ДЕРЖАВА / влада	183

VI. БУТТЯ І СУТНІСТЬ

ESTI, EINAI	193
Онтологічний словник Григорія Сковороди	193
OUSIA	198

VII. МОВА, КУЛЬТУРА, ІСТОРІЯ

УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО	215
ЧИН	228
ГІСТЬ, господар, чужинець, дивак	232
МАЙДАН	237
Актуальність Словника в українському контексті	249

ПОКАЖЧИКИ

1. Показчик статей	255
2. Показчик перекладених статей за французькими назвами	261
3. Показчик слів	267
4. Показчик ключових слів	341
5. Показчик основних авторів та цитованих фрагментів	357
6. Автори словника	385
7. Учасники роботи над словником	393
8. Показчик імен	397
Довідкова література	467
Доброчинці	485
Правила транслітерації	491

Вступне слово

Українське видання Словника є складовою міжнародного проекту «Європейський словник філософій», здійснюваного під керівництвом Барбари Кассен. Метою цього проекту є поглиблення діалогу між різними філософськими традиціями Європи завдяки з'ясуванню філософських неперекладностей європейських філософських мов. Французький оригінал видання *Vocabulaire européen des philosophies. Dictionnaire des intraduisibles* вийшов друком у Парижі 2004 року, а 2019 року вийшло друге видання. Його створювали фахівці з різних країн Європи, Америки та Азії.

Оскільки пояснення того чи того філософського терміна однією мовою, природно, відрізняється від аналогічного пояснення іншою мовою, то робота над Словником в іншому мовному просторі – це не лише переклад, а й адаптація, розвиток, доповнення. Ідея перекладу «неперекладностей» Словника іншими мовами належить Костянтину Сігову. Саме українська команда Словника першою запропонувала стратегію «покрокового» багатотомного перекладу, в якому статті об'єднуються в тематичні рубрики. І саме українська команда, видавши перший том у 2009 році, вперше здійснила публікацію значного обсягу текстів Словника в перекладі з французької. Згодом нашу ініціативу перекладу Словника підтримали інші мовні спільноти: сьогодні тексти Словника видані також англійською, арабською, іспанською, португальською, російською та румунською. Тимчасом, у 2011 вийшов із друку другий том українського видання, у 2013 – третій, у 2016 – четвертий том.¹

Створення української версії «Європейського словника філософій» сприяє розвиткові вітчизняної гуманітарної термінології й надає помітного імпульсу українським філософським дослідженням. Українське видання Словника отримало позитивні відгуки експертів і читачів. Зокрема, Словник став переможцем конкурсу «Найкраща книга 17-го форуму видавців» у Львові, був визнаний Книгою року-2010 у номінації «Софія. Зарубіжна гуманітаристика» й отримав Премію імені Юрія Прилюка за найкращий редакційно-видавничий проект 2010 року в галузі філософії. Робота над українською версією Словника не обмежується лише перекладом і редагуванням. Мовотворчі процеси в умовах сьогодення вимагають активного обміну думками, організації семінарів, конференцій, дискусій, під час яких відбувається формування та поглиблення української гуманітарної термінології й водночас розробляється ґрунт для співвіднесення української гуманітарної думки з іншими європейськими традиціями. Тому Центр європейських гуманітарних досліджень Національного університету «Києво-Могилянська Академія» та видавництво «Дух і літера» регулярно проводять термінологічні семінари та конференції. Українські учасники міжнародного проекту «Європейський словник філософій» постійно беруть участь у роботі міжнародної координаційної групи проекту.

* * *

Тривалу історію українського видання Словника неможливо відокремити від того історичного тла, на якому вона розгорталась. Більше половини цієї історії припадає на час

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

війни за українську Незалежність, війни, що з 2022 стала повномасштабною. П'ятий том виходитиме друком у Києві під сигнали повітряних тривог і вибухи, на тлі фронткових зведень, повідомлень про трагедії тилкових міст, на які падають російські ракети, на тлі втрат, болю, солідарності та страшного напруження всіх сил нашого народу в боротьбі за своє існування. Це том воєнного часу, який проливає нове світло на увесь проєкт Словника. Його поява свідчить, що наш дух не зламати, що країна, яку від російських імперіалістичних намірів і геноциду захищають її Збройні Сили, живе, творить, знаходить ресурси для розвитку. Поставши свого часу як духовна альтернатива «мовному імперіалізмові», Словник нині є частиною боротьби проти імперіалізму звичайного, архаїчної потвори, яку саме час залишити в минулому, і фізично, і духовно. Власне, українське видання Словника від початку було втіленням українського лідерства, одним з інтелектуальних плодів нашої Незалежності, неможливих без неї. Тож сьогодні він постає і як показник того, на що ми спроможні, коли єднаємо зусилля задля спільної мети, і як наша надія на творче майбутнє, що його нікому не сила нас позбавити.

Словник став справжнім скарбом – «тезаурусом» у вихідному значенні цього слова, про яке нагадують гр. *θησαυρός*, лат. *thesaurus* і фр. *trésor* «скарб». Хоч як би нам це сьогодні здавалося дивним, у давніх мовах «тезаурус» жодним чином не був пов'язаний зі словником. Метафора словника як скарбу з'явилася лише в модерну епоху; згадаймо відомий «Тезаурус англійських слів і виразів» (*Thesaurus of English Words and Phrases*) британського лексикографа Пітера Марка Роже, створений у 1805 році. Наприкінці ХХ століття «тезаурус» став науковим терміном лексикографів, а метафора скарбу зійшла нанівець. У ХХІ столітті наш український Словник по-новому відкриває в тезаурусі сенс скарбу, якого нас намагалися позбавити і який ми захищаємо сьогодні. У Словнику явлено відродження цього символу.

Ідеться не лише про дорогоцінні дорожні карти ключових понять філософії. Тезаурус – у новому динамічному його сенсі – живий скарб спілкування в горизонті вічних філософських питань. Розмаїття європейських точок зору на найсуттєвіші питання свободи та буття, зустріч різних правд і способів їх іменування актуальні для українського філософського тезаурусу, як ніколи. Словник став не лише унікально ємним акумулятором знань, а й потужною інтелектуальною енергією. Він є наслідком копіткої спільної праці міжнародного експертного співтовариства. Цей том, як і весь Словник – результат діалогу України та Європи, діалогу багатьох мов і традицій та діалогу різних поколінь дослідників. Усі ми в ширшому історичному сенсі стали «поколінням тезауруса», якому випала честь прояснювати та відновлювати філософські смисли у складні для нашої країни часи. У майбутньому виданні Словника, будемо сподіватися, з'явиться слово Перемога.

Будь-який діалог, зокрема й діалог філософський, вдається до перекладу слів та прояснення смислів. При перекладі щось завжди залишається неврахованим, неперекладеним, недоступним. Тлумачення залишків того, що лишилося неперекладеним, і складає основу філософського методу Словника. Звертаючись у діалозі різних мов і традицій до тлумачення, ми створюємо нові смисли й у такий спосіб поглиблюємо розуміння.

Основним змістом п'ятого тому є аналіз українських філософських термінів за методом Словника в контексті філософських традицій Європи. Призма Словника допомагає розпізнати голоси різних епох в одному й тому самому слові й замислитися над словом як подією розмови,

мислення, діалогу. Українські слова сьогодні набувають нового дихання в європейських мовах. До французької версії Словника вже увійшли слова Правда, Майдан і Свобода. Цим та іншим ключовим словам нашої мови ще належить бути почутими у світі. П'ятий том українського видання Словника – крок у цьому напрямку.

Історія українського видання Словника триває понад півтора десятиліття і, сподіваємося, триватиме й надалі. Це увиразнює деякі її не безпосередні плоди. Адже Словник надав дисциплінарний статус (принаймні коли йдеться про українську філософську спільноту) великій царині досліджень – тематиці неперекладної термінології. Зрештою, з цією тематикою зіштовхується всякий, хто перекладає філософські твори. Але нині ми бачимо неперекладність не як одне з питань інструментарію перекладача філософських текстів, а як повноцінну царину історико-філософських досліджень, що має якнайширші міждисциплінарні перспективи. Варто зазначити, що нині тематизована неперекладність уже стала частиною університетських курсів, а також невід'ємним розділом перекладацьких підходів і рефлексій у цілій низці сучасних українських видань світової класики. Ми бачимо, як новаторська роль української команди великого міжнародного проекту надає нової якості важливому аспектові філософських досліджень в Україні, виводячи їх на принципово новий рівень.

* * *

Для україномовного філософування нормальною та природною є ситуація «внутрішньої полігlossії», коли корпус україномовних філософських текстів будується як сукупність українських «мікродзеркал» всесвітніх філософських процесів. Термінологічні та перекладацькі конвенції за таких умов неминує мають частковий і незавершений характер; взаємодія різних українських «мікродискурсів» дає плідні результати саме через те, що базується на їхній незвідності одне до одного. Тож те внутрішньо-українське мовно-філософське розмаїття, яке крізь призму філософської спадщини провідних країн модерної Європи здається нашою вадою, насправді є нашою величезною перевагою, яка подеколи вже породжує унікальні на європейському тлі концептуальні здобутки.

Українська мова філософії, на відміну від французької, та й переважної більшості інших філософських мов Європи, перебуває у процесі активного становлення й тому має пластичний, «рецептивний» характер: вона з легкістю вбирає іншомовні терміни, концепції та парадигми. Тому в українських реаліях пафос багатофокусного погляду на світ крізь розмаїття мов, пов'язаний у французькому контексті з руйнуванням домінування усталених бінарних опозицій, природно перетворюється на енергію мовотворення, на запал освоєння нових філософських територій.

Мовотворча роль українського видання Європейського словника філософії полягає у збагаченні та – до певної міри – унормуванні лексичних та семантичних ресурсів головних україномовних дискурсів, кожен із яких є відтворенням якогось із відповідних «великих» іншомовних філософських дискурсів – схоластики, кантіанства, феноменології, постмодернізму, аналітичної філософії тощо. У цьому Словник, безсумнівно, йде за головною рецептивною тенденцією української філософської мови, розвиваючи та оприявнюючи її.

Водночас, поряд із збагаченням української мови через рецепцію іншомовних філософських дискурсів, Словник має ще одне, не менш важливе, завдання, яке полягає у відновленні та

збереженні забутих, напівзабутих або втрачених смислів українських – і не лише українських – слів. У п'ятому томі ця задача стає найочевиднішою та найпріоритетнішою.

На відміну від інших томів, статті п'ятого тому досліджують лексико-семантичні ресурси української філософської мови безпосередньо через історію її становлення та особливості її використання. Дослідження охоплює такі засадничі для української культури терміни, як СВОБОДА, ГІДНІСТЬ, ПРАВДА, ДОЛЯ, ТАЛАН, ДОБРО, ДЕРЖАВА та інші, а також

терміни, які відбивають значущі реалії української історії та сьогодення: УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО, ЧИН, ГІСТЬ, МАЙДАН тощо. Предметом розгляду є не лише сучасна українська термінологія, а й термінологічний устрій гуманітарної думки попередніх епох, пов'язаної зі старослов'янською, староукраїнською, давньогрецькою та латинською мовами. До п'ятого тому входить стаття OUSIA, метою якої є реконструкція первісного Аристотелевого значення цієї ключової філософської неперекладності. Окрема розвідка присвячена онтологічній термінології Григорія Сковороди.

У п'ятий том включено систему бібліографічних покажчиків, яка охоплює все п'ятитомне видання, а також список основної довідкової літератури Словника та правила транслітерації арабських і гебрейських слів.

* * *

Структура термінологічної статті складається з перелічених далі елементів, які йдуть у такій послідовності:

Термін – назва статті українськими або латинськими літерами. Там, де це потрібно – а саме, для арабських, гебрейських, грецьких слів, – після назви додається написання слова оригінальною мовою. Після цього у квадратній рамці позначається мова, до якої належить цей термін, за винятком статей, у яких досліджується термінологічний апарат декількох мов, а основний термін (зазвичай український) є словом метамови.

Українські відповідники терміна курсивом, якщо сам термін не є українським словом.

Іншомовні відповідники. Ці відповідники, коли потрібно, групуються у смислові сукупності, які всередині груп розділяються комою, а між групами – комою з крапкою. Скорочення: араб. – арабська, гебр. – гебрейська, гр. – грека, лат. – латина, стсл. – старослов'янська, цсл. – церковнослов'янська, англ. – англійська, баск. – баскська, гол. – голландська, дан. – данська, іт. – італійська, ісп. – іспанська, катал. – каталонська, нім. – німецька, пол. – польська, порт. – португальська, рос. – російська, рум. – румунська, угор. – угорська, фін. – фінська, фр. – французька, швед. – шведська. Порядок розташування мов такий, як тут наведено: спо- чатку давні, потім нові за абеткою.

Перелік інших статей Словника, пов'язаних із цією статтею. У цьому переліку курсивом позначено подані українською мовою ключові слова – семантичні ідентифікатори, навколо яких об'єднуються основні терміни Словника незалежно від їхньої мовної приналежності. Ключові слова, таким чином, слугують орієнтирами в семантичних полях неперекладностей. Покажчик ключових слів – своєрідний короткий путівник по Словнику – розміщено у 5-му томі.

Основний текст статті. Йому передуює набрана курсивом передмова, яка стисло подає проблематику терміна й мотиви написання цієї статті. Наприкінці статті подається бібліографія та довідкова література (переважно словники, енциклопедії).

* * *

Редакція висловлює найщирішу подяку команді фахівців, які працювали над цим виданням (див. покажчик 7), а також усім, хто брав участь у численних семінарах та обговореннях, присвячених Європейському словнику філософії. Ми особливо вдячні нашим колегам по Словнику Барбарі Кассен, Філіпу Рено, Марку Крепону, П'єру Косса, Анці Василіу, Фернанду Сантору, Емілі Ептер, Жаку Лезра, Заваду Таватабаю, Алі Бенманклуфу, Софі Легрен, а також владисі Дідьє Берте за всіляку підтримку та надзвичайно плідну співпрацю. Ми глибоко вдячні Ларисі Масенко, Надії Трач і Лесі Лисенко за їхню неоціненну фахову допомогу у питаннях українського правопису, стилістики та транслітерації іншомовних імен.

Також щиро дякуємо всім установам, завдяки сприянню яких це видання стало можливим, зокрема Університету Сорбони, CNRS, Університету Париж VIII, Посольству Франції в Україні, Центру Леона Робена, видавництву Seuil, Дому наук про людину, фундації Treilles, Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди Національної Академії наук України, Міжнародному фонду «Відродження» та Національному університету «Києво-Могилянська Академія».

Редакційна колегія

ПРИМІТКИ

¹ Зокрема, видано повний переклад англійською *Dictionary of Untranslatables. A Philosophical Lexicon* (Princeton University Press, 2014) і повне іспанське двотомне видання *Vocabulario De Las Filosofias Occidentales. Diccionario De Los Intraducibles* (Мехіко, Siglo XXI Editores, 2018). А також вийшов друком перший том арабського перекладу *Mufradat al-Falsafah al-Awrubbiyyah. Al-Falsafah al-Siyasiyah* [Терміни європейської філософії: політична філософія] (Касабланка – Бейрут, Арабський культурний центр, 2012) і перший том португальського перекладу *Dicionário dos intraduzíveis: um vocabulário das filosofias* (Ріо-де-Жанейро, Autêntica). У 2020 році було видано повне румунське видання *Vocabularul european al filosofilor* (Ясси, Polirom).

I. ПРАВДА І ДОБРО

ПРАВДА

гр.	δικαιοσύνη
лат.	justitia
стсл.	правда
цсл.	правда
англ.	justice, righteousness, truth
рос.	правда
фр.	justice, équité, vérité

► **ЗАКОН, ПРАВО, СПРАВЕДЛИВІСТЬ, та ГІДНІСТЬ, ГРОМАДА, ІСТИНА, МАЙДАН, МИР, ПРАКСИС, СВОБОДА**

Слово правда, на противагу однозначному характерові еквівалентів, за допомогою яких його перекладають (verité, truth, Wahrheit), означає не тільки істину, а й справедливість. Друге значення проявляється насамперед при розгляді слів, однокорених із лексемою правда – право, справедливість, правосуддя. Інформаційний аспект агресії Росії у сьогоднішній війні полягає у створенні новомови, яка утверджує неправду – систему мовленнєвих фальсифікацій, що спотворює смисли та нівелює відмінність між правдою і кривдою та добром і злом. Тоталітарна неправда спричиняє беззаконня і терор. Захистом від неї є особливий різновид правди – правда як палімпсест, що спирається на солідарність дискримінованих та відновлення втрачених смислів і стертих цінностей. Правда як палімпсест – це «правда-між-людьми», досяжна лише завдяки партнерству та через діалог вільних людей. У суспільстві, яке звільнюється від новомови, саме інтерсуб'єктивна правда сприяє поверненню смислів і відновленню всього тезаурусу. Філософія правди має вирішальне значення для відновлення України та народження нової Європи.

I. СВІТ ЯК ПОЛЕ БОРОТЬБИ ПРАВДИ З КРИВДОЮ

Після краху «імперії обману» в 1991 році та трьох десятиліть свободи слова в Україні читаємо в колективному документі «Туга за правдою, яка визволяє»: «Неправда, облуда – явище глобальне і системне, всепроникне і здається непереможним. Проте їй може протистояти вже

не система, а єдина спільнота – спільнота людей, що змагаються за правду, що піднімають свій голос проти кривди» (*Туга за правдою...*, с. 262).

Світ як поле боротьби Правди з Кривдою є лейтмотивом інтелектуальної історії України від Сковороди до Драгоманова і Потебні. Леонід Ушкалов наголошує:

Характерною рисою їхнього світогляду було уявлення про «гнану Правду», про те, що скрізь на світі панує Кривда, а перемога Правди над Кривдою, тобто Христа над Антихристом, можлива хіба що по той бік земного життя й людської історії як такої. Я гадаю що це уявлення взагалі характерно для світогляду українців, а надто – десь із XVIII століття, бо саме тоді набуває популярності ліричний «Пісня про Правду і Кривду». І автором цієї неймовірно глибокої, тужливої, а водночас світлої пісні і за життя Потебні, і пізніше вважали Сковороду.

Ушкалов, *Ловитва невловного птаха*, с. 7.

Микола Сумцов, рецензуючи видані Драгомановим «Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст.», спеціально наголосив, що «Пісня про Правду і Кривду ще й досі відома в народі під назвою Сковородиної» (там само). Борис Грінченко відгукнувся на смерть Михайла Драгоманова афоризмом на тему «гнаної Правди»: «Він сам себе зробив вигнанцем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ» (Ушкалов, *Чарівність енергії*, с. 593). Правда є найвищою цінністю: «все згине, тільки правда зостанеться», – пише Грінченко у «Словарі української мови» (с. 402).

Леся Українка звертається до теми правди у драматичній поемі «Кассандра». Провісниця Кассандра ставить правду вище за користь і почесі, і саме цю пошану до правди відкидають її опоненти, позицію яких Андромаха підсумовує так:

Доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожити в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!

Леся Українка, *Кассандра*, с. 55.

Менш емоційним, скоріше цинічним, є аргумент іншого її опонента, Гелена:

...тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки...

Леся Українка, *Кассандра*, с. 60.

Цей аргумент видається сьогодні суголосним постмодерному тренду. Ярослав Грицак описує його траєкторію: «Розчистивши поле від напівправд і неправд, постмодерністи оголосили небезпечними самі пошуки правди. Мовляв, такі пошуки неминуче призводять до насильства (...) Інакше кажучи, вони виплеснули з водою саме немовля» (Грицак, с. 348).

«Нема в світі правди» – від Сковороди до Лесі Українки ця теза була гаслом етичного протесту проти навали кривди. Натомість сучасні ідеологи та політтехнологи перетворюють ту саму фразу на суху констатацію стану речей, позбавлену будь-якої етичної оцінки. І нам починає здаватися, що немає взагалі ніякої правди як такої і досить із цього робити проблему. У такий спосіб відбувається вирішальний семантичний зсув колишнього топосу «вигнання правди». Сковородинівську пісню «Нема в світі правди» тепер співають на мажорний лад. *Nothing is true* стає популярним слоганом і очолює хіт-парад теленовін. Британський аналітик Пітер Померанцев резюмує свій досвід співпраці з російськими ЗМІ: «Телебачення вироджується

Відповіддю на самодержавну претензію монополії на найвищу правду після Французької революції стає реакція декабристів на чолі з полковником Пестелем, який назвав свою конституцію «Руська правда». На цю спробу зазіхнути на його абсолютну владу російське самодержавство відповіло у притаманному йому стилі, і 1825 року автора тексту про правду було повішено.

Ідея конституційного обмеження влади надихала Кирило-Мефодіївських братчиків. На їхніх персях був вирізьблений вірш із Євангелії від Йоана: «і пізнаєте правду, – а правда вас вільними зробить!».

У вигнанні в Женеві в 1884 р. Михайло Драгоманов створює свій ґрунтовний проєкт конституції «Вільна Спілка». Цілі проєкту залишаються актуальними й сьогодні:

I. Цілі загально-громадянські:

а) Права людини і громадянина – як необхідна умова особистої гідності і розвитку.

б) Самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливості.

II. Ціль суто-національна:

Політична свобода – як засіб для повернення української нації в сім'ю націй культурних.

Михайло Драгоманов, *Вільна спілка*, 1884

Обговорення проєкту конституції Драгоманова вплине на подальші не схожі між собою конституційні проєкти Михайла Грушевського (травень 1905 р.) і Миколи Міхновського (вересень 1905). Попри безуспішність спроб конституційних обмежень монаршої «правди» в Російській імперії аж до революції 1905 року, не можна не бачити семантичних вимірів, які у прагненні до поняття «правди» в контекстах творення основного закону залишилися нездійсненими можливостями. У кожному разі, вихідні правові конотації слова *правда* збереглися й надалі.

Важливим чинником збереження цілісного старослов'янського концепту *правди* протягом багатьох століть була церковнослов'янська мова. Те, як звертання до Біблії та традиції сприяли трансляції смислів цього концепту та споріднених із ним понять, можна з усією наочністю бачити на прикладі творів Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського та інших староукраїнських авторів, а також у діалогах Григорія Сковороди.

◆ Див. вставку 1.

1

«Правда» і «справедливість» у творах українських авторів XVI–XVIII століть

► ИСТИНА, ІСТИНА, СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА, СТАРОУКРАЇНСЬКА МОВА

Лексема «справедливість» (староукр. *справедливість* / *справедливо[ст]*) і пов'язані з нею *справедливе*, *справедливо*, *справедливий* належали до староукраїнського мовного узусу, натомість у церковнослов'янських текстах, надрукованих на теренах Київської митрополії, вони відсутні, а їхніми відповідниками виступають *істина*, *праведність*, *правда* / *правдивий*. Наведені у словнику тлумачення подано через сучасні характеристики «справедливий», «справжній», «чесний», «безсторонній», «неупереджений», «вірогідно», «правдиво», «з дотриманням правових і моральних норм», «вірно», «сумлінно» (*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, т. 2, с. 373–374). У документах XV століття значення слова *справедливість* корелюється з латинським *justitia*. Сміслові поля лексем *правда*, *правдивий*, *праведний* здебільшого збігаються зі *справедливістю* та *справедливим*: щось «справжнє», «істинне», «таке, що відповідає дійсному стану справ», також «чесність», «щиросердність» й у правничому, й у побутовому вживанні. У юридичному полі лексемою *правда* можуть позначатися ще й правові акти / документи: присяга, угода, договір, судові рішення (*ibid.*, с. 219).

а. Друга половина XVI – перша половина XVII століття.

Вживання лексем *справедливість*, *усправедливлення*, *правда* / *правдивий* у староукраїнській мові найбільшою мірою пов'язане з правничою практикою. Це можна бачити в архівних матеріалах судових справ

та інших юридичних документів, а також, що є особливо важливим, у всіх трьох редакціях «Литовського Статуту» (1529, 1566 та 1588 років). Основне значення лексеми *справедливість* у «Литовському Статуті» – це здійснення правосуддя чи навіть просто процес судочинства, можливість подання позову тощо (див. Довга, *Поняття «справедливість» і «правда»...*). Саме задля впорядкування процесів чинення справедливості і створювалися всі редакції Литовського Статуту.

На відміну від сучасного уявлення про справедливість як універсальну цінність, що має бути для всіх однаковою, у правовій практиці ранньомодерної України бачимо множинність «справедливостей», у кожного вона може бути своя:

Ведь же гдѣ бы се обедеве стороне межи собою запозвали, тогда тому наперед маеть быти справедливость чинена, хто наперед позваль [тобто спершу розглядається позов тієї сторони, яка першою його подала – Л.Д.].

Статут Великого князства Литовского, розділ 4, артикул 16.

(...) на тот час и позову не мовячи, только покои еднаючи, абы кождый при своей справедливости зосталь [аби кожна сторона спору була вдоволенна – Л.Д.], нехай сторона зо мною вгодливимъ обычаем рокъ приметъ.

Судова справа, ЦДІАУК, Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 42.²

У «Лексиконі Словенороському» Памва Беринди до церковнослов'янського *правда* як переклад / тлумачення наводиться староукраїнське *справедливість*, а до «*праведень* – достоинъ, годный, вмѣсто справедливого беретя; *праве[д]ны[й]* – справедливы[й], годны[й]; *пр[а]в[д]нѣ* – въ правду, справе[д]ливе» (*Лексиконъ славенороскїй альбо именъ тлѣкованїе, s.v. verb. cit.*). Лексема *правда* у словнику Беринди наводиться як належна до староукраїнського мовного узусу, але не як переклад церковнослов'янської лексеми *правда*, а як відповідник глосі *нѣтина*: «*Истинна* – Правда; *истин[н]ый* – правдивый, власны[й]; *истинно* – правдиве, власне; *истинствую* – правду мовляю» (*ibid., s.v. verb. cit.*).

У першій половині XVII ст. у текстах, що з'являються на теренах Київської Митрополії, лексеми *істина* та *праведність* зарезервовано виключно за церковнослов'янською мовою. Натомість лексеми *справедливий* / *справедливо* та похідні від них вживаються тільки у текстах, написаних староукраїнською мовою. Найпоказовішим для першої половини XVII ст. може бути текст невеликої книжки «Лікарство на оспалий умисл чоловічий», що вийшла друком 1607 р. в Острозі, в якій уміщено паралельні переклади (староукраїнською та церковнослов'янською) двох повчань Йоанна Златоуста та «Тестаменту Василя Великого сину Леву».

Почнімо зі *справедливості*. Найчастіше церковнослов'янським відповідником до староукраїнських *справедливість* / *справедливий* виступають лексеми *праведність* / *праведний*. Їхнє значення укладається в такі смислові поля (пагінація за стародруком «Лікарство на оспалый оумыслъ чоловічий»):

1. Те, що відповідає букві закону:

Церковнослов'янська	Староукраїнська
Томуо оубо самому Соломону, <i>праведно</i> бѣ всемоу о[т]ѣтисѣ пр[с]твју (...) [арк. 95 зв.].	О[т] которого то самого Соломона <i>справе[д]ливал</i> была речъ, абы было о[т]нато все королевство [арк. 96].

2. Дії, пов'язані з дотриманням / виконанням Божих чи людських / державних законів / правил:

И соуд <i>праведный</i> комоуждо съдѣланнѣмъ въ житїи чай [арк. 130 зв.].	И соудъ <i>справе[д]ливый</i> о[т] все, що хто-колькокъ за живота оучинил, сподѣвайса [арк. 131].
Боуди оубо сѣгрѣшающимъ бл[а]го оувѣтливъ, и сѣ <i>праведнымъ</i> растворай ч[о]л[о]в[и]колюбное (...) [арк. 162 зв.].	А прето о[т] ты[х], которые грѣша[т], дай са з доброты своее оупросити. И <i>справедливість</i> ласкою мѣркуй [арк. 163].

3. Щось заслужене чи здобуте законним / чесним способом:

Единъ естъ и м[е]ртва[м] и живымъ судѣа, възмѣрла комоуждо <i>праведное</i> (...) [арк. 122 зв.].	Единъ естъ и мертвы[м] и живи[м] соуд[а], по[д] мѣрою даючи ко[ж]дому, кто чого <i>справе[д]ливе</i> годенъ (...) [арк. 123].
---	---

Ї праведныхъ прибытокъ, а не еже ѿ неправеднаго събранїа, ни еже ѿ слезъ събираемаго. Имѣнїа оубо аще *праведнѣ* събрана соуть много стажавшаго та пользоуть [арк. 146 зв.].

Тылько [ж] з *справедливы*[х] приходовъ, а не з *несправедлива*го збираньа, и не з слезъ збраного. Мае[т]ности бовѣ[м] если соут *справедливе* збраны, барзо державци своему пожиточны соут (...) [арк. 147].

4. Характеристика людей, твердих у вірі, які ведуть добродієне життя і дотримуються заповідей Божих:

(...) но слыши нѣкотораго *праведнаго* г[лаго]люща (...) [арк. 101 зв.].

(...) ѡ то слоухай нѣкотораго справе[д]ливаго моужа мовачаго (...) [арк. 102].

См[е]ртѣ въсхищающимъ праведнѣйшїй хищникъ, см[е]ртѣ *праведнымъ* въж[д]елѣнно стяжанїе [арк. 118 зв.].

Смерть драпѣжника[м] правдивый драпѣзца, смерть *справедливымъ* пожадливый клеинотъ [арк. 119].

Таке ж значення лексеми «справедливий» знаходимо в «Євангелїї Учительному» 1616 р. Симптоматично, що у перевиданні Учительного Євангелїя, здїйсненому Петром Могилою в Києві 1637 р., внесені ним редакційні зміни не торкнулися *справедливості* й *правди*, що опосередковано свідчить про те, що у XVII ст. були усталеними смислові поля цих лексем.

[Бог] *справедливымъ* (...) ве[з]де показуется ѣакобы грознымъ и срокимъ, а грѣшникомъ скорый естъ помочникъ и ласкавый... А до *справедливыхъ* такъ мовит: если выполнитъ чл[о]в[ѣ]къ весь законъ *справедливости* и правды, а ѡвернувшись въ грѣхъ впадетъ, южь болей не вспоману *справедливости* его, але в грѣху своемъ оумре[т].

Євангелїе Учителное, арк. 9 зв.

Тут лексемами *справедливий* / *справедливість* позначено різного роду моральні «заслуги» перед Богом, зокрема добродієність, утримання від гріха, виконання заповідей Божих тощо. Лексема *правда* у цій фразі близька за значенням до цсл. *нїтїна*.

Варто звернути увагу на те, що присутні в українських ранньомодерних текстах богословського характеру правові конотації у вживанні лексем *справедливий* та *справедливість* закорінені у звичні юридичні практики та смисли. Адже в першій фразі останнього прикладу *справедливий* (цсл. *правѣднїй*) – це той, хто живе згідно з законами та відповідно до встановлених Богом заповідей (юридично-правових норм). «Закон *справедливості*» – це обов'язок дотримуватися правил і норм християнського життя, «закон *правди*» – дорога до досягнення істини. Нарешті в завершальному реченні *справедливість* – це насамперед «неосудність, що виникає із особливих заслуг». Відтак можемо обережно констатувати кореляцію смислових полів лексем *справедливий* і *справедливість* у юридичному та церковному слововжитках першої половини XVII ст.

Смислові поля «правди» у староукраїнській мові загалом зводяться до наступного (пагінація за «Лѣкарством на ѡспалый оумисль чолувечїй»):

1. Те, що протилежне брехні:

Церковнослов'янська	Староукраїнська
Ибо ѿ лжа <i>истинна</i> предъпочтена ест [арк. 160 зв.].	Абовѣ[м] <i>правда</i> на[д] ложъ маеть быти почтена [арк. 161].

2. Характеристика християнського Бога:

(...) ѣако единъ естъ Б[о]гъ <i>истиненъ</i> , не бы толикоу къ того оугоднику честь показала, и таковаа инѣмъ взаconi[д] (...) [арк. 15 зв.].	(...) и[ж] единъ естъ Б[о]гъ <i>правдивый</i> , таковою оучитивость слузѣ его показал, и и[н]шимъ всѣ[м], абы тое [ж] чинили, право становиль (...) [арк. 16].
--	--

3. Хтось (щось) справжній (справжнє), достовірний (достовірне):

Дроуси же <i>истинній</i> миръ весь презрѣвше, ниже свой животь любве ради дружескіа предъпочтоша [арк. 135 зв.].	А товариши <i>правдивые</i> свѣ[т] оувесь перебачивши на ѡстатокъ анѣ живота своего для милости товарьское не жаловали [арк. 136].
И здравѣствоующа та <i>истиннымъ</i> здравіе[м] скорѣе въспріймемъ (...) [арк. 109 зв.].	И здорового <i>правдивы[м]</i> здоровьемъ врыхлѣ ѡдержимо (...) [арк. 110].

Водночас, у деяких випадках цсл. слову *нѣтнн* може відповідати не *правда*, а *справедливість*. Це видно, коли зіставити відповідні фрагменти перекладу Євангельського тексту з «Острозької Біблії» та «Пересопницького Євангелія»:

Блг[ода]ть [же] і <i>истина</i> Іс[усом] Х[ристомъ] бысть [Йоана 1:17, Острозька Біблія, с. 1665].	(...) милость же и <i>справедливость</i> сталася естъ І[сусом] Х[ристомъ] [Йоана 1:17, Пересопницьке Євангеліє, с. 317].
--	--

У «Лікарстві...» також є декілька випадків, коли у церковнослов'янській версії тексту відповідником до *справедливості* виступає не *праведність*, а *правда*. Тут *справедливість* теж зберігає свою основну юридичну конотацію, натомість у дещо незвичному значенні вживається церковнослов'янська лексема *правда*, набуваючи конотації закону / судочинства:

И Финеесови оубо вѣмѣниса въ <i>правдоу</i> , еже блудимоую женоу, съ блудадцимъ прободе (...) [арк. 99 зв.].	Финеесово забійство полѣчно было за <i>справе[д]ливостъ</i> , абовѣ[м] блудницу невѣсту з блуднико[м] забиль [арк. 100].
Есть бо вѣнецъ ц[а]рѣствіа на знаменаніе. Ноуждна есть и <i>правда</i> вещи той с поспѣшникъ [арк. 172 зв.].	Корона бовѣ[м] ест знакъ королевства, але потреба абы мѣло <i>справедливость</i> , абовѣ[м] е[ст] королевству помочникомъ [арк. 173].

б. Друга половина XVII століття.

Слововжиток другої половини XVII століття дещо відрізняється від щойно окресленого. По-перше, в українському мовленні з'являються лексеми *праведний* / *праведність*, які за значенням відповідають тій самій церковнослов'янській лексемі, відтак смислові поля *праведності* та *справедливості* розводяться; церковнослов'янському *нѣтнн* надалі відповідає староукраїнське *правдиве* у сенсі «справжнє»; а лексема *справедливий* / *справедливість* остаточно закріплює за собою виразні правові конотації, очікувано відповідаючи латинському слову *justitia*; також змінюється смислове поле лексеми *правда*, яка у першій половині XVII ст. відповідала церковнослов'янському *нѣтнн*, а з другої половини XVII ст. отримує ширше смислове поле, що уже цілком корелюється із сучасним її тлумаченням і покриває ту частину колишнього смислового поля *справедливості*, яка не пов'язана з дотриманням / виконанням закону.

Для прикладу можна навести визначення справедливості, яке знаходимо в тексті Антонія Радивилівського, що його він формулює, посилаючись на св. Юстиніана:

Справедливос[т] правѣ естъ статечнаа, оуставичнаа и вѣ[ч]наа вола, право свое ко[ж]дому даючаа. Тое описа[н]є *справе[д]ливости*, если ѣкой, ѣко *справе[д]ливости* Б[о]зкой належить, которогѡ єдина вола такъ ест барзо статечнаа и не вѣмѣнная в егѡ дальнїи нагорѡ[д], же кождому, ѣко кто заслужил, так и платить.

Антоній Радивилівський, *Огородокъ Марїи Богородицы*, с. 343.

Як видно з контексту, *справедливість* для українського проповідника – це більшою мірою ситуація, коли кожен отримує те, чого вартує, але також і вміння співвідносити надавані людині блага (чи накладені кари) із реальними заслугами (чи провинями).

Звернімося ще й до інших текстів, написаних староукраїнською мовою – проповідей Йоаникія Ґалатовського, Антонія Радивилівського та Стефана Яворського (Київський період його творчості), а також до керівництва для підготовки до сповіді «Наука про покаяння» (1671). Лексемами *справедливість* / *справедливий* / *справедливо* у досліджуваних текстах охоплюються такі смислові поля: